

در آمدی بر اسلام و آینده پژوهی

محسن منطقی*

چکیده

پیش‌بینی آینده یکی از دغدغه‌های همیشگی بشر بوده است. امروزه با پیشرفت دانش، ترکیب علوم گوناگون این امکان را به بشر داده است که با استفاده از دانش، مسیر زندگی آینده را طراحی کند. شریعت مقدّس اسلام با بهره‌مندی از منابع غنی، می‌تواند شیوه‌ها و منابع آینده‌پژوهی را غنا ببخشد. دانشمندان مسلمان با تأمل در موضوعات مرتبط با آینده‌پژوهی، مانند زندگی جاودان اخروی، عصر ظهور، قضا و قدر، و پیش‌بینی‌های بیان شده در روایات دینی، فصل جدیدی در این دانش ایجاد کرده‌اند.

تبیین آینده انسان در امتداد زندگی جاودان اخروی، از تفاوت‌های اساسی بین آینده‌پژوهی اسلامی با آینده‌پژوهی‌های متداول است. تبیین تفاوت‌های آینده‌پژوهی طراحی شده به وسیله بشر، با آینده قطعی وعده داده شده عصر ظهور از مهم‌ترین تلاش‌های علمی دانشمندان این حوزه است. تعمیق تفکر آینده‌پژوهی نیازمند تبیین رابطه با موضوع «قضا و قدر» است؛ به گونه‌ای که انسان نقش خود را در تدوین قضا و قدر الهی بداند. همچنین یکی از مسائل مطرح در منابع اسلامی، روایات معتبری است که بخشی از آینده را برای بشر پیش‌بینی کرده است. این روایات سختی پیش‌بینی آینده را از دوش بشر برداشته، اما اقدام‌ها و طرح‌ریزی برای آینده را بر دوش او نهاده است. آمادگی حوزه‌های علمیه برای تأمل در این عرصه، بستر مناسبی برای تحولات در پیش رو فراهم خواهد کرد. کلیدواژه‌ها: آینده، آینده‌پژوهی، ظهور، قضا و قدر، زندگی جاودان، پیش‌بینی.

مقدمه

نگرانی انسان از مواجه شدن با آینده نامعلوم و مبهم، اشتیاقی دیرینه برای درنوردیدن زمان در انسان‌ها به وجود آورده است. به همین دلیل، انسان‌ها از دیرباز علاقه‌مند بوده‌اند نسبت به آینده، اطلاع داشته باشند. از این رو، به تناسب ظرفیت و توانایی خود، ابزارهای متداول در هر عصر برای پیش‌بینی آینده به کار گرفته شده است. کسانی که ادعای چنین توانایی‌هایی داشته‌اند همیشه محل توجه اقشار گوناگون بوده‌اند. زمانی ساحران و جادوگران، زمانی دیگر منجمان و ستاره‌شناسان، در برهه‌ای دیگر خواب‌گذاران و معبران، و در وقت دیگر مدعیان عرفان و پیش‌گویان، هر یک با شگردهای خود بر عقلانیت و تفکر جامعه حکومت کرده و از قرب و منزلتی خاص برخوردار بوده‌اند.

اما امروزه با پیشرفت علم و افزایش سطح آگاهی‌های عمومی، از یک سو، و پیچیدگی گسترده دنیا در حوزه‌های فرهنگی، علمی، اقتصادی و فناوری از سوی دیگر، ضرورت پیش‌بینی آینده و تدارک ابزارها و شیوه‌های این پیش‌بینی را متفاوت ساخته است. این امر موجب گردیده است موضوع «آینده‌پژوهی» مورد توجه جدی اندیشمندان قرار گیرد. امروزه آینده‌پژوهی به یک علم متمایز تبدیل شده و در مراکز علمی و سیاست‌گذاری، از ارزش و توجه خاصی برخوردار گردیده است. از این روست که مشاهده می‌شود با وجود عمر کوتاه دانش آینده‌پژوهی کتاب‌ها و مقاله‌های قابل توجهی در این باره تولید شده است. حجم کتاب‌ها و مقاله‌های تولید شده در دو دهه اخیر، موجب شگفتی است. این امر به دلیل توجه روزافزون به این مقوله می‌باشد.

آینده‌پژوهی

تعاریف متعددی از واژه «آینده‌پژوهی»^۱ ارائه شده است؛ چنان‌که از این مفهوم با عناوین متعددی همچون «آینده‌نگری»، و «آینده‌شناسی» یاد می‌کنند.^۲ از آینده‌پژوهی، با واژه futures study نیز یاد می‌کنند. واژه آینده یا future را به صورت جمع (futures) استعمال می‌کنند؛ زیرا در مطالعات آینده، چندین آینده تصور می‌شود.

آینده‌نگری صرفاً یک پیش‌بینی نیست؛ زیرا جامعه و طبیعت همچون ماشین نیست که به صورت جبری با درک آن و تنظیم تجهیزات، بتوانیم آن را پیش‌بینی کنیم، بلکه جامعه و

طبیعت دارای شرایط منعطف و غیر منسجمی است که نمی‌توان آینده آن را به راحتی معادلات ریاضی و مکانیکی قطعی تلقی نمود.

منظور از «آینده‌پژوهی» در این مقاله، «دانشی که با اتکا به مبانی اسلامی و بهره‌مندی از ابزارهای علمی و به کارگیری خلاقیت، توان خلق فناوری‌های جدید، سازوکارهای فرهنگی و علمی شایسته جامعه اسلامی را دارد.» به بیان دیگر، «آینده‌پژوهی» دانشی است که می‌تواند همه مؤلفه‌های جامعه مطلوب اسلامی آینده را تصویر کرده، در پیش‌رو قرار دهد. هدف آینده‌پژوهی اسلامی نیز تبدیل جهان پیش‌رو به، محیطی شایسته برای تربیت انسان‌های تکامل یافته در سایه اطاعت از فرامین الهی است.

امروزه حدس زدن و پیش‌گویی آینده، به یک دانش تبدیل شده است،^۳ سرعت تحولات فناوری و پیشرفت علم به گونه‌ای است که ما نیازمند فنون آینده‌نگری، برنامه‌ریزی و تصمیم‌گیری برای جامعه پیش‌رو هستیم. شرایط منطقه‌ای و تحولات جهان اسلام اقتضا می‌کند این واقعیت را بپذیریم که جامعه اسلامی نیازمند تصمیم‌گیرانی است که توانایی درک آینده را بر اساس مبانی اسلامی داشته و از مواجهه با واقعیت جامعه رویگردان نباشند. این افراد جهان را مجموعه‌ای جبرگرایانه فرض نمی‌کنند و با سوء استفاده از موضوع قضا و قدر الهی، در سایه عدم تحرک نمی‌آرامند. آینده‌پژوهان جامعه اسلامی با هدف قرار دادن جامعه آرمانی عصر ظهور، درصدد پیش‌بینی جامعه پیش از آن و شرایط مناسب برای شکل‌گیری آن جامعه آرمانی هستند.

آینده‌پژوهی در فرهنگ اسلامی

یکی از مهم‌ترین ویژگی‌های شریعت مقدس اسلام «آینده‌نگری» است. این موضوع را می‌توان در اعتقادات، اخلاقیات، و مناسک دینی مشاهده نمود. ظهور اسلام به عنوان آخرین دین برای بشریت در قرن ششم میلادی، نویدبخش این بود که باورها و دستورهای این دین، نجات‌بخش انسان‌ها در همه اعصار خواهد بود. باورها، ارزش‌ها، و احکام این دین به گونه‌ای طراحی و عرضه شده است که با درنوردیدن زمان و مکان، توان پاسخ‌گویی به همه نیازهای بشری را دارد. این موضوع را می‌توان در طول تاریخ چهارده قرن گذشته به وضوح یافت.

اعتقاد و باور به معاد و زندگی جاودان برای انسان، نمونه‌ای از طراحی آینده بشریت است. به باور مسلمانان، تلاش برای این دنیا طراحی آینده است.^۴ هدایت فعالیت‌ها به منظور ساختن آینده‌ای مطلوب، از مهم‌ترین توصیه‌های دینی برای زندگی جاودانه آخرت است؛^۵ چنان‌که تذکرها و هشدارها در خصوص وقوع قیامت، بیدار باش انسانی برای طراحی بهتر آینده است.^۶ توجه به آینده به قدری مهم است که در برخی از آیات قرآن کریم، خداوند با ذکر قسم‌های متعدد، وقوع قیامت را حتمی بیان کرده است.^۷

از سوی دیگر، در توصیه‌های دینی، اولیای دین به شیوه‌های گوناگون، مسلمانان را به آینده‌نگری تشویق کرده‌اند.^۸ ایجاد دغدغه نسبت به آینده و توجه به آن مورد تأکید دین است. خداوند متعال در قالب دعا، به اولیای خود می‌آموزد که چنین بگویند: «و بگو: پروردگارا، مرا با ورودی نیکو و صادقانه وارد (کارها) کن و با خروجی نیکو بیرون آر.» (اسراء: ۸۰)

مسلمانان همان‌گونه که در حال حاضر کارها را با دقت و صداقت انجام می‌دهند، نگاهی نیز به آینده دارند تا سرانجام کارها نیز از عاقبتی نیک برخوردار باشد. اساساً در نگاه دینی، آینده‌نگری از ویژگی‌های انسان هوشمند قلمداد شده است. امیرالمؤمنین علیه السلام می‌فرماید: «چشم دل انسان خردمند، پایان کارش را می‌بیند و نشیب و فراز خویش را می‌شناسد.»^۹

آینده به عنوان یک واقعیت مستقل واقعیت ندارد؛ زیرا به مقطعی از زمان اشاره می‌کند که هنوز فرانسیده است و تنها زمانی وجود خواهد یافت که زمان «حال» شده باشد. اما در عین حال، انسان هوشمند چون وجود آن را پیش‌بینی می‌کند برای آن تدبیر می‌اندیشد. امیرالمؤمنین علیه السلام در فرازی از فرمایش خود، انسان خردمند و هوشمند را انسانی می‌دانند که با نگاه به آینده، اقدام می‌کند و در رفتار خود، از آینده غفلت نمی‌ورزد. آن حضرت در وصف انسان خردمند^{۱۰} می‌فرماید: «خردمند، امروز مراقب فردای خویش است و از هم اکنون آنچه را در پیش دارد، می‌بیند.»^{۱۱}

مهم‌ترین نقش در طراحی آینده، به‌ویژه در مسائل فرهنگی و اجتماعی، بر دوش حوزه‌های علمیه است. پس از پیروزی انقلاب اسلامی ایران، این نقش از اهمیت بیشتری

برخوردار شده است. حوزه‌های علمیه همان‌گونه که علت محدثه انقلاب اسلامی ایران بوده‌اند، باید علت مَبْقِیَهُ آن هم باشند. همان‌گونه که برنامه‌ریزی‌های علمای سلف، موجب پویای اسلام و به روز شدن آن شده است، اکنون نیز باید همین مسیر با دقت‌های علمی شتاب بگیرد.

هیچ‌کس با اطمینان کامل نمی‌داند که در آینده چه رخ خواهد داد. در عین حال، این دلیل بر آن نیست که به آینده نپردازیم و صرفاً بر شانس یا سرنوشت تکیه کنیم. تفکر کردن درباره آینده و حدس زدن درباره آن، ظرفیت‌های کنونی افراد، گروه‌ها و جامعه را برای دگرگونی و توسعه افزایش خواهد داد. بر اساس آموزه‌های اسلامی، انسان‌ها دارای ظرفیت‌های ارزشمندی هستند. انسان‌ها و جوامع بشری همیشه ظرفیت‌های بالقوه‌ای دارند که با ایجاد حساسیت نسبت به آینده، می‌توان این توان را به فعلیت رساند.

آینده‌پژوهی و عصر ظهور

یکی از نمونه‌های ارزشمند آینده‌پژوهی در جامعه اسلامی را می‌توان در وعده الهی در خصوص شکل‌گیری عصر ظهور حضرت ولی عصر علیه السلام مشاهده نمود. جامعه شیعه قرن‌هاست که با امید به تحقق وعده الهی در خصوص ظهور حضرت ولی عصر - عجل الله تعالی فرجه الشریف - بسر می‌برد. آن‌گونه که در روایات اسلامی توصیه شده است، پیروان آن حضرت موظفند با انجام اقدامات شایسته، شرایط را برای تحقق زمان ظهور فراهم سازند. از این رو، باید سازمان‌ها در طراحی و برنامه‌ریزی‌های خود، عصر ظهور را کانون توجه در برنامه‌های خود قرار دهند.

وعده الهی در خصوص شکل‌گیری عصر ظهور حضرت ولی عصر علیه السلام که یکی از آرزوهای دیرینه مسلمانان است، بخشی از آینده جهان و بشریت را تشکیل می‌دهد. اما نکته مهم این است که این بخش از زندگی سعادت‌بخش بشر با مطالعات آینده‌پژوهی تفاوت دارد. شناسایی تمایز این دو موضوع می‌تواند برای محققان اسلامی در حوزه آینده پژوهی مفید باشد. این تفاوت‌ها در چند حیطه است:

عصر ظهور حضرت ولی عصر علیه السلام به عنوان درخشان‌ترین دوران زندگی بشر، در اسناد دینی، به‌خصوص روایات معتبر شیعه، که از نبی گرامی اسلام و ائمه اطهار علیهم السلام رسیده،

بیان شده است. از این رو، اگر تحقیقی در این خصوص انجام می‌شود برای استخراج مشخصات آن دوران از زبان معصومان علیهم‌السلام است. بررسی محققان در این زمینه، گویایی ویژگی‌های بیان شده آن عصر و توصیف شرایط آن برهه از تاریخ است، نه طراحی آن دوران. این در حالی است که در مطالعات آینده‌پژوهی، محققان بر اساس مبانی پذیرفته‌شده اعتقادی، به طراحی دوران مطلوب در آینده می‌پردازند؛ دورانی که ساخته دست بشر است، نه از پیش طراحی شده که به وسیله اولیای دین بیان گردیده است.

در تبیین عصر ظهور، منابع مورد استفاده، آیات و روایات معصومان علیهم‌السلام است. اندیشمندان اسلامی با استخراج از منابع دینی و استنباط مفاهیم عصر ظهور، به تبیین این دوران می‌پردازند. کار اساسی علما در این حوزه، اکتشاف و استنباط مشخصات این دوران است. این در حالی است که در آینده‌پژوهی، محققان، با استفاده از منابع معمول و پذیرفته شده دانش بشری و با ذهن خلاق، برهه‌ای از آینده را طراحی می‌کنند.

در آینده‌پژوهی، محققان مقطعی از زمان را در نظر می‌گیرند و برای این بازه زمانی، ایده‌آلی را ترسیم می‌کنند. آینده‌پژوهی‌های صورت گرفته در دنیا، برای بیست، سی و یا حداکثر پنجاه سال آتی است. نکته مهم این است که هم‌پوشانی آینده‌پژوهی با عصر ظهور، مستلزم تعیین زمان برای عصر ظهور است، در حالی که از این موضوع در روایات شیعه، به شدت نهی شده است.^{۱۲}

بنابراین، باید توجه داشت منظور از «آینده‌پژوهی» تعیین زمان ظهور حضرت ولی عصر - عجل الله تعالی فرجه الشریف - نیست، بلکه منظور بررسی و تعیین مشخصات مقطعی از زمان است که در راستای عصر ظهور است. ویژگی آینده‌پژوهان اسلامی این است که آنان دورانی را تدوین می‌کنند که زمینه‌ساز شکل‌گیری عصر ظهور است. اینان آینده را بر اساس مؤلفه‌های اساسی پذیرفته شده در عصر ظهور، طراحی می‌کنند. هدف این آینده‌پژوهان اسلامی مقدمه‌چینی آماده‌سازی برای تحقق عصر ظهور است.

آینده‌پژوهی و قضا و قدر الهی

یکی از نگرانی‌های پیش‌روی آینده‌پژوهان این است که آیا با اعتقاد به «قضا و قدر» الهی می‌توان به آینده‌پژوهی نیز پرداخت؟ باید دانست که قضا و قدر عامل محدود کننده نیست،

زیرا قضا و قدر الهی امری قطعی و مسلم است. «قضای الهی» عبارت است از: حکم قطعی الهی درباره جریانات و حوادث، و «قدر الهی» عبارت است از: اندازه‌گیری پدیده‌ها و حوادث.^{۱۳} از دیدگاه اسلامی، مسلم است که قضای الهی به هیچ حادثه‌ای مستقیماً و بلاواسطه تعلق نمی‌گیرد، بلکه هر حادثه‌ای تنها از راه علل و اسباب خودش ایجاب می‌شود. قضای الهی ایجاب می‌کند که نظام جهان نظام اسباب و مسببات باشد. انسان هر قدر آزادی از ناحیه عقل و اراده در اختیار دارد و به هر اندازه که با محدودیت از ناحیه عوامل موروثی و محیطی و تاریخی روبه‌روست، به حکم قضای الهی و نظام قطعی سببی و مسببی جهان است.^{۱۴} بنابراین، انسان می‌تواند با استفاده از برنامه‌های آینده‌نگر، اسباب مناسب را برای آینده خود رقم بزند. انسان‌ها با بهره‌مندی از تفکر، می‌توانند پدیده‌های طبیعی را، که به صورت محدودیت در پیش‌رو دارند، به حکم قضای الهی حذف کرده، سبب تقدیر مناسب را فراهم سازند. بنابراین، قضا و قدر الهی نه تنها به معنای تدوین زندگی از پیش تعیین شده و سلب اختیار از انسان نیست، بلکه تحریک‌کننده انسان برای طراحی آینده و تدوین زندگی بر اساس اختیار و انتخاب است.

آینده‌پژوهی و آینده‌های پیش‌بینی شده

برخی روایات بیان‌کننده آینده‌ای روشن و یا آینده‌ای تاریک برای بشر است. با این فرض که این روایات از صحت سند و دلالت معتبر و قابل توجه برخوردار باشد، باید به این نکته توجه داشت که این‌گونه روایات در آینده‌پژوهی کاربرد دارد. این‌گونه روایات حیطة منابع و استنباط آینده را برای محققان گسترده نموده، با تبیین آینده، از مردم انتظار دارند که خود را برای رویارویی با شرایط مطلوب یا نامطلوب آینده مهیا سازند.

به بیان دیگر، علاوه بر آینده‌های قطعی سرای جاودان (معاد) و عصر ظهور، که در باورهای دینی مسلمانان حتمی تلقی می‌شود، از آموزه‌های اسلامی استفاده می‌شود که بخشی از آینده نیز برای مسلمانان یا بشریت نیز ترسیم شده است. به بیان دیگر، در برخی از آیات قرآن کریم و یا روایات، معصومان علیهم‌السلام وضعیت‌های گوناگون آینده نیز به تناسب، برای مسلمانان ترسیم شده است. آینده ترسیم شده در این روایات، گاهی بیان‌کننده آینده‌ای زیبا برای مردم است؛ همان‌گونه که در آیات قرآن کریم شرایط مطلوب برای بشر

بیان شده است.^{۱۵} گاهی نیز آینده‌ای ناخوشایند را برای مردم پیش‌بینی کرده‌اند. رسول خدا ﷺ در یکی از فرمایش‌های خود فرمودند: «امت من زمانی را درک می‌کند که از قرآن فقط ظاهر آن باقی است، و از اسلام فقط نامش باقی است. مسلمان و اهل قرآن خوانده می‌شوند، در حالی که دورترین مردم نسبت به قرآن هستند. مساجدشان آباد است، اما در آنجا هدایتی صورت نمی‌گیرد. دانشمندان آن زمان بدترین دانشمندان جهانند؛ به جای هدایتگری عامل فتنه هستند و فتنه به خودشان بازمی‌گردد.»^{۱۶}

این‌گونه روایات گویای این است که مؤمنان باید برای چنین آینده نامطلوبی طرح‌ریزی لازم و اقدام‌های مؤثر داشته باشند. پیش‌بینی و تدارک مواجه با آینده، جامعه اسلامی را به طور هوشیار در برابر وقایع پیش‌بینی نشده قرار می‌دهد. آینده‌پژوهی از این لحاظ، برای اندیشمندان اسلامی نیز مهم است که با استفاده از پیش‌بینی آینده، که در روایات معتبر آمده است، به طراحی و تبیین مسائل علمی و فرهنگی بپردازند تا بتوانند مؤمنان جامعه را در چنین شرایطی از گزند خطرات ایمن نگاه‌دارند.

در روایت دیگری از امام صادق علیه السلام چنین نقل شده است: «کتاب‌های خود را نگهداری کنید که در آینده؛ به آنها نیازمند خواهید شد.»^{۱۷} «احتفظوا بکتابکم فانکم سوف تحتاجون إلیها». توصیه رئیس مکتب شیعه به حفاظت از میراث علمی و جلوگیری کردن از نابودی آنها، برای بهره‌برداران در آینده، بیان‌کننده عاقبت‌اندیشی در امور است. در آن زمان، مردم از منبع فروزان دانش بهره می‌بردند، در حالی که باید به فکر آینده می‌بودند. از این رو، مسلمانان موظفند با تدبیر، برای آیندگان برنامه‌ریزی کنند. برنامه‌ریزی باید به گونه‌ای باشد که مشتاقانی که دسترسی به امام معصوم ندارند، بتوانند از کلام و راهنمایی‌های ایشان بهره ببرند. فراتر آنکه باید همه منابع را برای آینده‌ها، غنی‌سازی و نگهداری نمود و مسلمانان همان‌گونه که خود حق استفاده از این منابع را دارند، باید بدانند که آیندگان نیز حق استفاده از منابع موجود را دارند.

دست‌اندرکاران جامعه اسلامی بر اساس پیش‌بینی‌های انجام شده در اسناد روایی معتبر، باید شرایط بهبود وضع معنوی و فرهنگی را مد نظر داشته باشند. هشدارهای مطرح شده در روایات دینی بسیار جدی است و باید برای آن تدبیر لازم اندیشید. این‌گونه روایات با

ترسیم آینده، از دانشمندان و صاحبان اندیشه می‌خواهند پیش از قرار گرفتن در وضعیت نامطلوب، به طرح‌ریزی و اقدام مناسب بپردازند. در اینجا، چند نمونه از این روایات ذکر می‌شود.

حضرت محمد ﷺ می‌فرماید:

«ای مردم، به زودی زمانی بر شما فرامی‌رسد که اسلام واژگون می‌شود؛ همچون ظرفی واژگون که آنچه در آن است، بریزد. ای مردم، خداوند به شما امان داده است که هرگز بر شما ظلم روا ندارد، ولی هرگز امان نداده است که شما را آزمایش نکند، و حال آنکه خداوند متعال در قرآن فرموده: «در این ماجرا، نشانه‌هایی است (از حق) و ما به یقین، همگان را می‌آزماییم!» اَيُّهَا النَّاسُ، سَيَأْتِي عَلَيْكُمْ زَمَانٌ يُكْفَأُ فِيهِ الْإِسْلَامُ كَمَا يُكْفَأُ الْإِنَاءُ بِمَا فِيهِ. اَيُّهَا النَّاسُ، إِنَّ اللَّهَ قَدْ أَعَاذَكُمْ مِنْ أَنْ يَجُورَ عَلَيْكُمْ، وَ لَمْ يُعِدْكُمْ مِنْ أَنْ يُبْتَلِيَكُمْ، وَ قَدْ قَالَ - جَلَّ مِنْ قَائِلٍ: «إِنَّ فِي ذَلِكَ لآيَاتٍ وَإِنْ كُنَّا لَمُبْتَلِينَ»^{۱۸} (مؤمنون: ۳۰)

تعبیر به «يُكْفَأُ فِيهِ الْإِسْلَامُ» - در روایت - کنایه لطیفی است از دگرگون شدن همه مفاهیم اسلام و از دست رفتن حقیقت آن؛ زیرا اسلام به ظرفی تشبیه شده که معارف و قوانین و احکام و اخلاق اسلامی در آن جای گرفته است، و همان‌گونه که ظرف آب را اگر وارونه کنند هر چه در آن است می‌ریزد، اسلام هم در آن زمان وارونه می‌شود و محتوای خود را از دست می‌دهد و تنها نامی از آن باقی می‌ماند.

امروزه نشانه‌های چنین زمانی را در عصر حاضر می‌توانیم مشاهده کنیم. اگر مسلمانان تنها به نام «اسلام» قناعت کنند و در رفتار و کردار آنان اثری از اخلاق اسلامی دیده نشود و تقوای الهی و توکل به فراموشی سپرده شود، وارونه شدن اسلام تحقق یافته است. پیش‌بینی چنین شرایطی علمای دین را بر آن می‌دارد که با تیزبینی و تسلط بر وقایع اجتماعی و فرهنگی، مسیر حرکت جامعه را از میان آلودگی‌های موجود بیابند و با ارائه طرح‌ها و اقدام‌های آینده‌نگرانه به هدایت جامعه بپردازند.

آینده مطالعات آینده‌پژوهان اسلامی

همان‌گونه که مطالعات آینده‌پژوهی در عرصه تفکر بشری گام‌های اولیه را برمی‌دارد، لازم است اندیشمندان اسلامی به تبیین این دانش از دیدگاه اسلام بپردازند. پس از تبیین رابطه

مسائل حیات جاودانه آخرت با آینده‌پژوهی، تبیین رابطه عصر ظهور با آینده‌پژوهی، تبیین موضوع قضا و قدر، و رابطه آینده‌پژوهی با آینده‌های پیش‌بینی شده قطعی در روایات، باید به بررسی نگرانی‌های معرفتی در حوزه آینده‌پژوهی پرداخت. برخی از این حوزه‌ها به دلیل ابهام‌آفرینی در مباحث فلسفی و کلامی، نیاز جدی به مطالعه دینی بر اساس مفروضات بنیادی اسلام دارد.

حوزه‌های معرفتی آینده‌پژوهی، که درصدد تبیین بنیان‌های معرفت‌شناختی این دانش و شناسایی آنهاست، از حوزه‌هایی است که تأمل و تدبر اندیشمندان اسلامی را می‌طلبد. امروزه برای شناخت آینده‌پژوهی، از شیوه‌های متعدد تجربی، دلفی، شبیه‌سازی رایانه‌ای، نظرخواهی از خبرگان، و مانند آن بهره می‌برند. به نظر می‌رسد آموزه‌های اسلامی می‌تواند راه‌های ارزنده‌تری در این خصوص ارائه کند که به تکمیل شیوه‌های معمول بپردازد؛ شیوه‌هایی که با بهره‌گیری از معنویت ناب، بتواند چشم بشر معاصر را به آینده بینا نماید. بررسی بنیان‌های اخلاقی آینده‌پژوهی از جمله کارهایی است که به دست اندیشمندان اسلامی به سرانجام مطلوب می‌رسد. آینده‌پژوهان باید برای درک ماهیت جامعه مطلوب، معیارها و ارزش‌ها را شناسایی کنند. ملاک بررسی این معیارهای ارزشی و میزان مطلوبیت برای آینده، بر چه اساسی طراحی می‌گردد؟ مسئولیت جامعه امروز برای آینده، از چه بنیان‌هایی ریشه برگرفته است؟ این‌ها بخشی از مواردی است که باید در مطالعات آینده مد نظر اندیشمندان اسلامی قرار گیرد.

آینده‌پژوهان در مطالعات خود، به این نتیجه رسیده‌اند که عوامل پیدایش آینده چهار عنصر اساسی «رویدادها، روندها، تصویرها، و اقدام‌ها» است.^{۱۹} دانشمندان اسلامی می‌توانند با استفاده از منابع دینی، عناصر اساسی آینده را بازنگری کرده، به تکمیل آن بپردازند. به بیان دیگر، عناصری که موجب پیدایش آینده می‌شود با تبیین‌های اسلامی، از محتوا و شکل جدید بهره خواهد برد.

از نظر دانشمندان، آینده امری فرضی است که از تعامل بین این چهار عنصر شکل می‌گیرد:

۱. رویدادها

رویدادها اموری است که انسان در باره اثربخشی اندیشیدن در خصوص آنها، به تردید می‌افتد. رویدادها به طور کلی قابل شناخت نیست، اما به نظر می‌رسد امکان وقوع دارد؛

مانند حوادث طبیعی زلزله، رانش زمین، و ترور، انفجار در صنایع، و تصادفات جاده‌ای. اکنون که نمی‌توانیم این حوادث و رویدادها را بشناسیم و برای آنها تدبیر عالمانه پیش‌بینی کنیم بهتر است حدس‌هایی را نسبت به این حوادث بزنییم و با حداقل آمادگی، به سوی آینده گام برداریم. از دیدگاه اسلامی، می‌توانیم راه‌کارهایی برای کنترل این رویدادهای پیش‌بینی نشده بیابیم. توصیه‌های اسلامی در خصوص صدقه، صلۀ رحم، و اهتمام به امور مسلمانان، می‌تواند باب جدیدی در این عرصه بگشاید.^{۲۰}

۲. روندها^{۲۱}

جریان‌ها، حوادث و پدیده‌های در حال شکل‌گیری است. دانشمندان با تمرکز بر جریان‌ها، تلاش می‌کنند به پیش‌بینی و کسب آمادگی برای آینده بپردازند. این روندها بیشتر تحت تأثیر رفتارهای اختیاری انسان رخ می‌دهد. انسان‌ها می‌توانند با نگاه به مسیر تکامل انسان از دیدگاه اسلام، این روندها را در امتداد آنها قرار دهند.

با بررسی‌های انجام شده دست‌کم سه نوع روند و جریان، که نیازمند بررسی برای پیش‌بینی آینده است، شناسایی شده:

الف. جریان‌های جاری:^{۲۲} برخی از جریان‌ها از گذشته بوده و همان‌گونه که اکنون هست، در آینده نیز ادامه خواهد داشت. با درک جریان‌های جاری یا مستمر، دانشمندان درصددند که بدانند چه امری در حال رخ دادن است و در گذشته چه چیز رخ داده است. پیش‌بینی آینده با درک این مراحل، تأمل در تجربیات، دانش روز و خلاقیت رخ می‌دهد.

ب. جریان‌های نوبه‌ای: برخی روندها در شرایط خاص، احتمال وقوع پیدا می‌کند. جریان‌های نوبه‌ای یا دوره‌ای در تجربه مستمر زندگی افراد نیست، بلکه بخشی از ابعاد زندگی طولانی مدت بشری است. این‌گونه روندها مانند تجربه‌های شخصی نیست که افراد از موفقیت‌ها و شکست‌های آن درس آموخته باشند و بتوانند آن را در مراحل بعدی به کار گیرند. این روندها ممکن است در حافظه تاریخی ملت‌ها و اقوام، ثبت شده باشد و دستاورد آن به صورت غیر مستقیم در اختیار انسان امروز قرار می‌گیرد؛ مانند جنگ‌ها. نوعی دیگری از روندهای دوره‌ای نیازمند شناخت فنون ریاضی است. به بیان دیگر، افراد

برای درک آنها، نیازمند داشتن دانش مربوط هستند تا بتوانند نسبت به کشف نتایج و آینده آن اقدام کنند. بنابراین، پیش‌بینی در این روندها، برای بسیاری از افراد با دشواری همراه است؛ مانند پیش‌بینی نسبت به آینده صنعت الکترونیک و یا دانش نانو. در این‌گونه موارد، افراد غیر مطلع توان پیش‌بینی ندارند.

ج. جریان‌های نوظهور:^{۳۳} برخی از جریان‌ها کاملاً جدید است؛ یعنی در زمان حال قابل رؤیت نیست و سابقه‌ای در گذشته نداشته است. آینده‌گرایان بر این باورند که مهم‌ترین جریان‌های آینده همین جریان‌های نوظهور است. بیشتر جریان‌های نوظهور پیامد مستقیم یا غیرمستقیم فناوری‌های جدید است که برای انسان‌ها این امکان را به وجود می‌آورد، اقداماتی را انجام دهند که پیش از آن توانایی انجام آن را نداشته‌اند، و یا این امکان را فراهم کرده است که کارهای سخت را به راحتی انجام بدهند.

۳. تصویرها

افراد بر اساس پیش‌فرض‌های ذهنی خود، ذهنیت‌ها و تصاویری از آینده خلق کرده‌اند. برخی از اعمال افراد نیز بر اساس این تصاویر، صورت می‌گیرد. آینده‌پژوهان در مطالعات خود، تلاش می‌کنند تصاویر مطلوبی برای مردم به وجود آورند. «چشم انداز» نمونه‌ای از تصویر آینده است. این موضوع روشن است که تصویرهای آینده اگر حاکی از ترس و نگرانی باشد با تصویرهایی که امید و اعتماد ایجاد می‌کند، کارکردهای متفاوتی برای افراد دارد. امیدبخشی و تبیین رابطه انسان با خداوند و پذیرش نقش خداوند در تحولات جهانی، راه‌گشای تصویرپردازی آینده خواهد بود.

۴. اقدام‌ها

طرح‌ریزی و ارائه راه‌کار برای رسیدن به آینده مطلوب، «اقدام» نامیده می‌شود. آینده‌پژوهان با تصویرسازی مطلوب و توصیه به اقدامات شایسته، سعی می‌کنند اعتماد و اراده مثبت را در افراد شکل بدهند تا آنان بتوانند با برنامه‌ریزی و تصمیم‌گیری صحیح، خود را برای آینده آماده سازند. بر اساس چارچوب‌های پذیرفته شده در اسلام، اقدام‌های مسلمانان از محدودیت خاصی برخوردار است؛ چنان‌که از ابزارهای ویژه‌ای نیز همانند رابطه معنوی بهره‌مند است.

نتیجه‌گیری

امروزه آینده‌پژوهی به یک علم متمایز تبدیل شده و در مراکز علمی و سیاست‌گذاری از ارزش و توجه خاصی برخوردار گردیده است. منظور از «آینده‌پژوهی» در این مقاله، عبارت است از: «دانشی که با اتکا به مبانی اسلامی و بهره‌مندی از ابزارهای علمی و به‌کارگیری خلاقیت، توان خلق فناوری‌های جدید، سازوکارهای فرهنگی و علمی شایسته جامعه اسلامی را دارد.» هدف آینده‌پژوهی اسلامی نیز تبدیل جهان پیش‌رو به محیطی شایسته برای تربیت انسان‌های تکامل یافته در سایه فرامین الهی است.

در توصیه‌های دینی، اولیای دین به شیوه‌های گوناگون مسلمانان را به آینده‌نگری تشویق کرده‌اند. ایجاد دغدغه نسبت به آینده و توجه به آن مورد تأکید دین است. مهم‌ترین نقش در طراحی آینده، بخصوص در مسائل فرهنگی و اجتماعی، بر دوش حوزه‌های علمیه است. همان‌گونه که برنامه‌ریزی‌های علمای سلف موجب پویایی اسلام و به روز شدن آن شده است، اکنون نیز باید همین مسیر با دقت‌های علمی شتاب بگیرد.

پس از تبیین رابطه مسائل حیات جاودانه آخرت با آینده‌پژوهی و تبیین رابطه عصر ظهور با آینده‌پژوهی، باید به بررسی نگرانی‌های معرفتی در حوزه آینده‌پژوهی پرداخت. برخی از این حوزه‌ها به دلیل ابهام‌آفرینی در مباحث فلسفی و کلامی، نیاز جدی به مطالعه دینی بر اساس مفروضات بنیادی اسلام دارد؛ چنان‌که بررسی بنیان‌های اخلاقی آینده‌پژوهی نیز از کارهایی است که به دست اندیشمندان اسلامی به سرانجام مطلوب می‌رسد. آینده‌پژوهان باید برای درک ماهیت جامعه مطلوب، معیارها و ارزش‌ها را شناسایی کنند. اینکه ملاک بررسی معیارهای ارزشی و میزان مطلوبیت برای آینده بر چه اساسی طراحی می‌گردد، و مسئولیت جامعه امروز برای آینده از چه بنیان‌هایی ریشه برگرفته، بخشی از سؤال‌هایی است که باید در مطالعات آینده مد نظر اندیشمندان اسلامی قرار گیرد.

پی‌نوشت‌ها

1. Futures study

۲. ر.ک: محسن منطقی «آینده پژوهی؛ ضرورت آینده مطالعات فرهنگی و علمی» اسلام و پژوهش‌های مدیریتی، ش ۱.
۳. ر.ک: مرتضی مطهری، انسان در قرآن؛ p. 8, Joel E Cohen, *What the Future Holds*.
۴. حشر: ۱۸.
۵. انبیاء: ۲۱.
۶. خداوند متعال در آیات متعدد، نسبت به آمادگی برای قیامت هشدار داده است، از جمله ۱۲ سوره احقاف.
۷. سوره مبارکه قیامت.
۸. در این زمینه کتب فراوانی توسط علماء و اندیشمندان اسلامی نوشته شده است. مرحوم محمد حسن نجفی قوچانی در کتاب سیاحت غرب با استفاده از روایات و ذوق ادبی خود تصویری از یک فرد حاضر شده در برزخ را بیان می‌نماید. (انتشارات امیرکبیر)
۹. ابن‌ابی‌الحدید، شرح نهج البلاغه، ج ۹، ص ۱۶۴.
۱۰. در کتب لغت: اللیب من استعد للأمر قبل وقوعها، فتهیأ للوازم التي یحتاجها فی عمله ویتنجب اللجوء إلی غیره.
۱۱. محمدرضا حکیمی، الحیاة، ج ۱، ص ۵۸۵.
۱۲. در این خصوص ر.ک: النجم الثاقب، و امثال آن.
۱۳. محمدتقی مصباح، معارف قرآن، ص ۲۰۲.
۱۴. مرتضی مطهری، انسان در قرآن، ص ۳۵.
۱۵. مانند: قصص: ۵.
۱۶. محمدباقر مجلسی، بحار الانوار، ج ۱۰۸، ص ۲۵.
۱۷. محمد بن یعقوب کلینی، کافی، ج ۳، ص ۳۵۳.
۱۸. نهج البلاغه، خطبه ۲۹۱.

19. Richard Slaughter, *New Thinking for a New Millennium*, p. 107.

۲۰ روم: ۴۱؛ شوری: ۳۰؛ رعد: ۱۱.

21. Trends

22. continuation

23. emerging issues

منابع

- نهج البلاغه، شرح عبدالحمید ابن ابی الحدید، بیروت، دارالکتب، ۱۴۱۸.
- حکیمی، محمدرضا، *الحیة، موسوعه، اسلامیة، علمیة، موضوعیة*، قم، الدار الاسلامیة، ۱۳۶۸.
- کلینی، محمد بن یعقوب، *اصول کافی*، قم، اسوه، ۱۳۷۲.
- مجلسی، محمدتقی، *بحار الانوار*، بیروت، بی نا، ۱۴۱۲ ق.
- مصباح، محمدتقی، *معارف قرآن، معارف قرآن*، قم، موسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی علیه السلام، ۱۳۸۰.
- مطهری، مرتضی، *انسان در قرآن*، قم، صدرا، ۱۳۷۴.
- نوری، میرزا حسین، *النجم الثاقب فی احوال الامام الحجة الغائب علیه السلام*، بی جا، انوار الهدی، ۱۴۱۵ ق.
- Cohen, Joel E, *What the Future Holds*, U.S.A: Library of Congress Cataloging-in-Publication Data, 2001.
- Forrest, C.J, *Qualitative Inference Method of Heuristics for Foresight and Futures Studies*. 2009.
- Slaughter, Richard, *New Thinking for a New Millennium*, U.S.A: Taylor & Francis e-Library, 1996.